

Андрій ОРЛЕАН,

*професор кафедри підтримання державного обвинувачення
Національної академії прокуратури України,
старший радник юстиції,
кандидат юридичних наук, доцент*

ВІДМЕЖУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ ВІД ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ТРУДОВОЮ ЕКСПЛУАТАЦІЄЮ

Ключові слова: експлуатація людини; трудова експлуатація людини; торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини; кваліфікація злочинів; пов'язаних із трудовою експлуатацією людини.

З давніх часів суспільство намагалось позбутись однієї з найнебезпечніших власних «хвороб» – рабства. В середині ХХ сторіччя рабство та работоргівля були заборонені у більшості країн світу. Але, на жаль, це не дало змоги цілком забути про це ганебне явище. Воно й досі продовжує існувати, поступово трансформуючись в інші, дещо менш помітні суспільно небезпечні форми використання людини. Торгівля людьми, примусова праця, незаконне використання дитячої праці, примушування до створення продукції порнографічного характеру чи до заняття проституцією, незаконні досліди над людиною, незаконне вилучення органів чи тканин людини або насильницьке донорство утворюють далеко не повний перелік зловживань, що існують, незважаючи на скасування й повну заборону рабства, та мають високий рівень латентності. Зазначені, а також деякі інші зловживання мають ряд спільних ознак, що дає підстави для об'єднання їх в узагальнюючий термін «експлуатація людини» та виділити окремі види останньої.

У цій публікації ми зупинимося на проблемах відмежування торгівлі людьми саме від злочинів, пов'язаних із трудовою експлуатацією. Лексичне значення слова «труд» тлумачиться в словниках як «праця людини; сила, енергія, витрачені на якусь роботу» [1, 579]. Враховуючи викладене, під *трудою експлуатацією* розуміємо протиправне корисливе використання праці іншої людини [2, 54]. Цікаво, що етимологічне значення слова «праця» у словниках розкривають як «діяльність людини; сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичної або розумової енер-

гії та мають своїм призначенням створення матеріальних і духовних цінностей; труд»[3, 919]. Враховуючи таку синонімічність слів «труд» і «праця», терміни «трудова експлуатація» та «експлуатація праці» вживатимемо як такі, що мають тотожне змістове навантаження.

Кримінально-правові норми, що передбачають відповідальність за окремі діяння, пов'язані з трудовою експлуатацією людини, викладено в різних розділах Особливої частини Кримінального кодексу України (КК України), що не сприяє консолідації зусиль в дослідженні проблем їх застосування. Протидії окремим видам злочинів, пов'язаних із трудовою експлуатацією людини, приділяли увагу в своїх роботах М.Й. Бажанов, І.М. Доляновська, В.О. Іващенко, Д.О. Калмиков, К.В. Катеринчук, В.А. Козак, М.О. Колесник, В.М. Куц, Я.Г. Лизогуб, В.І. Павликівський, О.В. Панчук, Є.Л. Стрельцов, М.І. Хавронюк, С.Д. Шапченко, Н.М. Ярмиш та багато інших науковців. Проте комплексно питання розмежування та кваліфікації злочинів, пов'язаних із трудовою експлуатацією, майже не досліджувались. Тому в цій статті ми розглянемо всю сукупність кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за окремі види трудової експлуатації, акцентуючи увагу на особливостях їх розмежування та кваліфікації.

Передусім варто звернутися до найбільш нагального питання розмежування суміжних складів злочинів зазначеної категорії, а також співвідношення кожного з них зі складом злочину, передбаченого ст. 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо люди-

ни», та із такими, що потребують кваліфікації за сукупністю злочинів.

Кваліфікація торгівлі людьми може бути пов'язана з таким різновидом конкуренції норм, як конкуренція цілого та частини. Конструкція норми, яка передбачає відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини найбільш повно охоплює фактичні ознаки вчиненого посягання порівняно із кримінально-правовими нормами, що передбачають відповідальність за окремі види експлуатації людини. Стаття 149 КК України містить кримінально-правову заборону найбільш суспільно небезпечних посягань, що поєднують у собі незаконне поводження з людиною (наприклад, вербування з використанням уразливого стану, передача з використанням шантажу тощо) та експлуатацію людини (примусову працю, втягнення дитини у заняття жебрацтвом тощо). Тому кримінально-правова норма, що передбачає відповідальність за торгівлю людьми, співвідноситься з нормами, що забороняють окремі види експлуатації людини, як ціле та частини.

Кваліфікація при конкуренції цілого і частини (частин) здійснюється відповідно до таких правил: 1) повинна застосовуватися стаття Особливої частини КК України, в якій найбільш наведено вичерпний перелік ознак вчиненого посягання (що охоплює посягання в цілому); 2) статті, які передбачають лише частину вчиненого посягання, не інкримінуються, якщо існує стаття, яка охоплює все посягання [4, 430].

Отже, у випадках, коли торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини призвела до реалізації кінцевої мети цього злочину у вигляді експлуатації праці людини, а за таку експлуатацію окремо передбачено кримінальну відповідальність (статті 150, 150-1, 304 КК України тощо), додатково кваліфікувати такі дії за сукупністю із названими статтями не потрібно. Самостійну кваліфікацію за цими статтями можуть отримати лише дії осіб, які не брали безпосередньої участі в торгівлі людьми та не були співучасниками цього злочину.

Склад злочину, передбачений ст. 150 КК України (експлуатація дітей), має місце у випадку корисливого використання добровільної праці дитини, що не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Водночас випадки вербування дитини (або вчинення інших передбачених ст. 149 КК України діянь) для використання її примусової праці чи примусово-

го надання послуг або з іншою метою, передбаченою в примітці 1 до ст. 149 КК України, повинні кваліфікуватися як торгівля людьми.

Прикладом експлуатації дітей є дії виховательки дитячого будинку-інтернату М., яка протягом 2004–2009 років самовільно забирала ввірених їй на виховання неповнолітніх та малолітніх осіб з інтернату та використовувала їх працю у власному будинку та на прибудинковій території. Дітей використовували для обслуговування земельної ділянки та як різноробочих. Вони, зокрема, копали траншеї для фундаменту гаража, замішували бетон та заливали його, носили і подавали цеглу. Внаслідок таких дій вихователька М. уникала витрат на здійснення вказаних видів будівельних робіт. Зазначене діяння було кваліфіковано судом за ч. 2 ст. 150 КК України як експлуатація дітей, котрі не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, вчинене з метою отримання прибутку, стосовно кількох дітей [5]. В той же час у випадку доведення в суді саме примусового використання праці дітей виховательку необхідно було б притягнути до відповідальності за вербування з метою примусової праці за відповідною частиною ст. 149 КК України.

Певні проблеми на практиці викликає розмежування торгівлі людьми із грубим порушенням законодавства про працю (ст. 172 КК України) та невиплатою заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат (ст. 175 КК України).

Об'єктивна сторона грубого порушення законодавства про працю може мати місце у формі незаконного звільнення працівника з роботи та іншого грубого порушення законодавства про працю. При цьому під іншим грубим порушенням законодавства про працю розуміють «... будь-яке інше, крім незаконного звільнення працівника з роботи, порушення законодавства про працю. Це може бути: невидання наказу про звільнення та/або невідача трудової книжки особі, яка хоче звільнитися з роботи в установленому законом порядку; ненадання щорічної чи додаткової відпустки або систематичне ненадання вихідних днів або перерви для відпочинку і харчування; незаконне притягнення працівника до матеріальної відповідальності; порушення порядку розгляду трудових спорів тощо» [6, 383].

Крім того, до грубого порушення законодавства про працю на практиці відносять використання найманої праці без відповідного оформ-

млення трудових відносин. Такі дії, особливо у поєднанні із невиплатою заробітної плати, подібні до торгівлі людьми.

При розмежуванні цих злочинів слід мати на увазі таке. По-перше, суб'єкт злочину, передбаченого ст. 172 КК України, є спеціальним. Ним може бути службова особа, якій надано право приймати працівника на роботу (поновлювати на роботі), звільняти його з роботи або документально оформляти таке прийняття (поновлення, звільнення), вирішувати питання щодо надання відпустки тощо, а також громадянин-підприємець, який використовує найману працю і має зазначені вище права щодо найманих працівників [6, 383]. Ще менше коло осіб може бути суб'єктом злочину, передбаченого ст. 175 КК України «Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат». До них законом віднесено лише керівника підприємства, установи або організації незалежно від форми власності.

На відміну від суб'єкта злочину, передбаченого ст. 172 КК України, суб'єкт торгівлі людьми є загальним. Отже, відсутність наведених вище ознак спеціального суб'єкта злочину виключає можливість кваліфікувати вчинене як злочин у сфері порушення трудових прав громадян та за наявності інших ознак може свідчити про те, що має місце склад злочину, передбачений ст. 149 КК України.

По-друге, обов'язковою ознакою торгівлі людьми є кінцева мета злочину – експлуатація, загальне тлумачення якої міститься у примітці 1 до ст. 149 КК України. Серед наведених в цій нормі різновидів експлуатації до трудової відносять примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення у боргову кабалу. Наявність названих цілей дає змогу відмежувати торгівлю людьми від злочинів у сфері порушення трудових прав громадян.

Так, наприклад, використання директором або власником підприємства праці найманого працівника без відповідної реєстрації та невиплата йому грошової винагороди за виконану роботу у випадку, якщо його праця є примусовою, та за наявності інших ознак торгівлі людьми повинно кваліфікуватись саме за ст. 149 КК України та додаткової кваліфікації за статтями 172, 175 КК України не потребує. Стаття 149 КК України для цієї ситуації є нормою, яка більш повно охоплює вчинене.

При відмежуванні торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини (ст. 149 КК України) від грубого порушення угоди про роботу українського громадянина за межами України (ч. 2 ст. 173 КК України) необхідно врахувати, що конкуренція між зазначеними нормами виникає в ситуаціях, коли йдеться про примусову працю. При цьому грубе порушення угоди про працю матиме місце лише за наявності трудового договору, який було укладено без застосування передбачених у ст. 149 КК України способів і умови якого грубо порушуються уже в процесі його виконання. У ст. 173 КК України йдеться про вихід за межі домовленості роботодавця, який шляхом обману, зловживання довірою або примушування вимагає від працівника виконання роботи, не обумовленої угодою. Торгівля людьми відрізняється від цього злочину тим, що торговець використовує обман, шантаж, уразливий стан, насильство або інші передбачені ст. 149 КК України способи вже під час вербування, усвідомлюючи при цьому подальшу мету експлуатації людини.

Прикладом такої торгівлі людьми є умисні спільні дії громадянина Польщі С. та громадянки України О., які шляхом розміщення оголошення про працевлаштування у газеті знайомились із громадянами України та пропонували їм роботу в Польщі із високою оплатою та на привабливих умовах. Ті, хто погоджувались на працевлаштування, писали заяви на ім'я громадянки О., яка видавала себе представницею польського птахопереробного підприємства. Про справжні умови праці, які не мали нічого спільного із запропонованими (14-годинний робочий день, неймовірні фізичні навантаження, робота із шкідливими хімічними речовинами) громадяни дізнавались вже після того, як потрапляли до нелегального птахопереробного заводу. Вільного виходу з території заводу в них не було, як і грошей на повернення до України.

Пропрацювавши на заводі близько місяця, потерпілі зрозуміли, що обіцяної оплати за роботу вони також не отримують. Після подальшої примусової експлуатації протягом кількох тижнів або місяців потерпілих відпускали, надавши їм лише кошти на зворотну дорогу [7]. Очевидно, що в даному випадку вже під час вербування винні особи усвідомлювали подальшу мету – експлуатацію людини.

Випадок трудової експлуатації у формі протиправного використання людини для виконання роботи, не обумовленої трудовою угодою, роз-

слідувався в Івано-Франківській області та був кваліфікований за ст. 173 КК України. Директор загальноосвітньої школи Н. грубо порушив угоду про працю та примушував кухаря Г. впродовж майже дев'яти років без оформлення її на відповідну посаду виконувати обов'язки помічника вихователя. При цьому заробітна плата останній за виконання роботи помічника вихователя виплачувалась відповідно до посади кухаря [8].

Незаконна посередницька діяльність або інші незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) дитини, передачі її під опіку (піклування) чи на виховання в сім'ю громадян охоплюються ст. 169 КК України. При цьому обидві сторони усвідомлюють, що одержувач дитини діє в інтересах останньої, не маючи на меті її подальше корисливе використання. На відміну від цього ст. 149 КК України охоплюються лише випадки незаконного усиновлення (удочеріння) з метою наживи. Остання може поєднуватись із іншими, передбаченими ст. 149 КК України цілями: втягнення в злочинну діяльність, примусова праця тощо. Використання незаконно усиновленої внаслідок вчинення торгівлі людьми дитини в занятті жебрацтвом або втягнення її у злочинну діяльність охоплюється ст. 149 КК України і додаткової кваліфікації за ст. 304 або ст. 150-1 цього Кодексу не потребує.

Трудова експлуатація може самостійно кваліфікуватись як втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Громадянку К. було засуджено Іршавським районним судом Закарпатської області за ч. 2 ст. 304 КК України на 4 роки позбавлення волі за те, що в період з січня 2011 року по 30 серпня 2011 року, знаходячись в центрі с. Довге та на ринку с. Довге Іршавського району, діючи умисно, з корисливих спонукань, систематично використовувала свою неповнолітню доньку С. для заняття жебрацтвом, тобто за систематичне випрошування грошей у сторонніх осіб з метою отримання прибутку. При цьому неповнолітня С. завжди знаходилася біля неї у інвалідному кріслі і цим викликала у перехожих жалість та милосердя, у зв'язку з чим перехожі давали їй гроші [9].

Підміна чужої дитини, вчинена з корисливих або інших особистих мотивів, кваліфікуватиметься за ст. 148 КК України. Водночас, якщо метою отримання дитини внаслідок підміни була її подальша експлуатація, такі дії винних осіб підлягають кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених статтями 148 та 149 КК України.

У ч. 2 ст. 146 КК України передбачена відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вчинене з корисливих мотивів. Випадки, коли шляхом викрадення та (або) позбавлення волі особу примушують до виконання певної роботи для власного незаконного збагачення, також можуть розглядатись як експлуатація праці людини.

Зокрема, громадянина Ш. разом із трьома співучасниками було засуджено за ряд злочинів, серед яких незаконне позбавлення волі, вчинене організованою групою з корисливих мотивів. Володіючи інформацією про наявність поряд із смт Козова Тернопільської області на території так званого чеського містечка безгосподарських споруд у вигляді тимчасових житлових будинків (збірно-секційні будівлі системи «Унімо-82»), Ш. вирішив проводити їх незаконний демонтаж та продаж. Для уникнення витрат на оплату роботи з демонтажу він повідомив учасникам злочинної групи недостовірну інформацію про належність йому на праві власності тимчасових житлових будинків на території містечка. За вказівкою Ш. учасники групи виявляли та затримували осіб, які проходили територією містечка, безпідставно та надумано звинувачували їх у вчиненні крадіжки, вимагали у них гроші та примушували до відпрацювання надуманих збитків шляхом демонтажу зазначених будівель. У випадку відмови потерпілим погрожували фізичною розправою та нанесенням тілесних ушкоджень [10].

Викрадення людини або незаконне позбавлення волі, вчинені до початку виконання об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 149 КК України, кваліфікуватимуться за ст. 146 КК України. При цьому незаконне позбавлення волі людини, вчинюване вже під час виконання об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 149 КК України, охоплюється передбаченим ч. 2 цієї статті насильством, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, а тому додаткової кваліфікації за ст. 146 КК України не потребує.

Дії, які полягають у використанні трудової міграції для обманного заволодіння грошима під приводом надання послуг з працевлаштування за кордоном (за відсутності ознак злочину, передбаченого ст. 149 КК України), охоплюються складом шахрайства (ст. 190 КК України).

У разі, коли торгівля людьми пов'язана з організацією їх незаконного переправлення через

державний кордон України, керівництвом такими діями або сприянням їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів чи усуненням перешкод, наявна сукупність злочинів, передбачених статтями 149 та 332 КК України. Необхідність додаткової кваліфікації зумовлена тим, що чинна редакція ст. 149 КК України не охоплює незаконне переміщення людини через державний кордон України.

Викрадення чи підроблення документів, які надають право на перетинання державного кордону України, з подальшим їх використанням для переміщення людини через кордон, не охоплюються статтями 149 та 332 КК України і потребують самостійної кваліфікації за ст. 357 або ст. 358 КК України.

Враховуючи викладене, слід зауважити, поперше, що у випадках, коли торгівля людьми або

інша незаконна угода щодо людини призвела до реалізації кінцевої мети цього злочину – експлуатації праці людини, а за таку експлуатацію окремо передбачено кримінальну відповідальність (статті 150, 150-1, 304 КК України тощо), додатково кваліфікувати такі дії за сукупністю із названими статтями не потрібно. Самостійну кваліфікацію за цими статтями можуть отримати лише дії осіб, які не брали безпосередньої участі в торгівлі людьми та не були співучасниками цього злочину. По-друге, торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини може супроводжуватися вчиненням (або мати своїм наслідком вчинення) інших злочинів, що виходять за межі складу, передбаченого ст. 149 КК України. У таких випадках дії особи слід кваліфікувати за сукупністю злочинів (зі злочинами, передбаченими статтями 332, 357, 358 КК України).

Список використаних джерел:

1. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. / уклад. Яременко В.В., Сліпушко О.М. – К.: Аконті, 2001. – Т. 4. – 866 с.
2. Орлеан А.М. Експлуатація людини: поняття та класифікація основних видів (кримінально-правовий аспект) / А.М. Орлеан // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – №4. – С. 52–55.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2003. – 1427 с.
4. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / Навроцький В.О. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.
5. Справа №1-81/2010 // Архів Ленінського районного суду м. Запоріжжя за 2010 рік.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка]. – [3-тє вид., переробл. та доповн.]. – К.: Атіка, 2005. – С. 383–1064.
7. Справа №1-426/8 // Архів Богунського районного суду м. Житомир за 2008 рік.
8. Справа №1-426/8 // Архів Богунського районного суду м. Житомир за 2008 рік.
9. Справа №1-282/11 // Архів Іршавського районного суду Закарпатської області за 2011 рік.
10. Справа №1-142/11 // Архів Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області за 2011 рік.

Андрій ОРЛЕАН

**ВІДМЕЖУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ
ВІД ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ
ІЗ ТРУДОВОЮ ЕКСПЛУАТАЦІЄЮ**

Резюме

Розкривається поняття трудової експлуатації людини. Наводяться особливості розмежування торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини з іншими злочинами, пов'язаними із трудовою експлуатацією, а також кваліфікації цього злочину за сукупністю з іншими. Аналізуються конкретні практичні приклади.

Андрей ОРЛЕАН

**РАЗГРАНИЧЕНИЕ ТОРГОВЛИ ЛЮДЬМИ
И ДРУГИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ
С ТРУДОВОЙ ЭКСПЛУАТАЦИЕЙ**

Резюме

Раскрывается понятие трудовой эксплуатации человека. Указаны особенности разграничения торговли людьми или иной незаконной сделки в отношении человека с другими преступлениями, связанными

ми с трудовой эксплуатацией, а также квалификации этого преступления в совокупности с иными. Анализируются конкретные практические примеры.

Andriy ORLEAN

**DELIMITATION OF TRAFFICKING
FROM OTHER CRIMES RELATED
TO LABOR EXPLOITATION**

Summary

The article tells about the concept of labor exploitation rights. Author analyzes the differentiation of human trafficking or other illegal transaction with other crimes, related to labor exploitation. Concrete and practical examples are presented in the article